

La'o Hamutuk

Institutu ba Monitor no Analiza Dezenvolvimentu Timor-Leste
I/1a Rua Mozambique, Farol, Dili, Timor-Leste
Tel: +670 3325013 email: info@laohamutuk.org
Website: www.laohamutuk.org

Dili, 16 Marsu 2010

Exmo. Senhor Kay Rala Xanana Gusmão Primeiro Ministro da Republica Democratica de Timor-Leste

La'o Hamutuk hakerek karta ida ne'e ba ita-boot relaciona ho Akordu ne'ebé rezulta husi Konferensia Mudansa Klimatika iha Copenhagen, Dinamarca iha fulan Dezembru 2009. La'o Hamutuk mos partisipa iha Konferensia ida ne'e, no ami kontinua atu ajuda povu no estadu Timor-Leste atu komprende asuntu importante ne'e, no halo asaun konstrutivu.

Ami fiar katak delegasaun Nasaun Timor-Leste nian, hatoo ona apresentasaun ba ita-boot sira kona ba saida mak rezultadu husi Copenhagen, no ita-boot sira sei foti desizaun atu simu rezultadu ne'e ka la simu.

Hafoin fila husi konferensia ne'ebá, Governu Timor Leste too agora seidak foti desizaun kona ba pozisaun ba Akordu Copenhagen. Ami kontente katak governu Timor-Leste fo tempu atu tetu didiak antes foti desizaun ruma kona ba ne'e. Los duni, desizaun ne'ebé atu foti importante tebes tanba ne'e prezisa tetu didiak nia diak no nia aat. Hanesan ami hakerek iha kraik, ami sujere katak diak liu Timor-Leste rezeita Akordu ida ne'e.

Tuir mai ne'e pontu hirak ne'ebé ami hanoin katak Konsellu Ministru bele konsidera wainhira atu foti desijaun kona ba Akordu Copenhagen.

1. Governu Timor-Leste ratifika Konvensaun Mudansa Klimatika (UNFCCC) no Protokolu Kyoto (KP), tanba Timor-Leste hakarak kontribui ba hadiak fali klima. Akordu Copenhagen la responde ba objetivu Timor-Leste nian. Akordu ne'e mai husi grupu kiik ne'ebé lakohi responsabiliza ba sira nia hahalok aat ne'ebé estraga ona klima mundu tomak nian. Delegasaun Timor-Leste nian ba ho pozisaun ida ne'ebé klaru no diak, no ami fiar katak delegasaun Timor-Leste sei iha nafatin kbiit moral atu defende pozisaun ne'e. Pozisaun ne'ebé defende laos husi Timor-Leste deit maibe husi nasaun kiik no kiak barak ne'ebé hetan impaktu maka'as husi mudansa klimatika ne'e.

2. Timor Leste hola parte iha grupu LDC (Least Developed Countries) nomos SIDS (Small Island Developing States). Tuir informasaun ne'ebé ami rona, Timor-Leste sai porta voz ba grupu sira ne'e iha Copenhagen wainhira halo negosiasaun. Ida ne'e honra boot ida ba Timor-Leste, no ami hein Timor-Leste labele sama fali honra boot atu defende nasaun foin dezenvolve no nasaun ilha kiik sira nia inspirasaun.

3. Relatoriu ba dala haat husi sientista sira ne'ebé halibur an iha IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) hatoo ona katak wainhira mundu la hatun nia emisaun gas estufa too 40-45% husi tinan 1990 iha tinan 2020 no 85-90% iha tinan 2050, mundu sei hasoru dezastre boot, no nasaun ilha kiik sira barak mak sei lakon. Ida ne'e la konta ho nasaun kiik sira ne'ebé la lakon maibe sofre ba tasi sae, rai manas, rai maran, nsst. Timor-Leste iha responsabilidade moral no interese nasional atu defende nasaun kiik no ilha kiik sira nia direitu atu eziste nafatin.

4. Nasaun balun mak asosia ona ba Akordu ne'e. Timor-Leste mos sei iha tentasaun atu asosia ba Akordu ne'e, karik tanba hakarak hetan fundu husi Green Climate Fund ka hetan asesu ba fasilidade seluk. Maibe Akordu ne'e, laos Akordu COP 15 nune'e Akordu ne'e la troka fundus sira ne'ebé iha ona Protokolu Kyoto nia regulasaun. Ami fiar katak, fundus ne'ebé iha Protokolu Kyoto nia regulasaun hanesan fundus husi Global Environmental Facility (GEF), too oras ne'e sei natoon ba Timor-Leste atu halo asaun ruma hasoru mudansa klimatika. Ami hanoin katak ho asosia ba Akordu Copenhagen, nasaun kiak no ilha kiik sira hafraku sira nia pozisaun ba negosiasaun iha COP 16 iha Mexico no mos negosiasaun sira seluk iha futuru, no ida ne'e taka dalan atu hetan rezultadu ne'ebé diak ba hadiak fali klima. Deklarasaun katak se ita asosia iha Akordu ne'e mak ita bele halo tan negosiasaun iha futuru ne'e deklarasaun la los, tanba negosiasaun hotu hala'o iha UNFCCC nia okos laos iha Akordu Copenhagen nia okos.

5. Akordu Copenhagen kontra prinsipiu baziku UNFCCC nian, inklui prinsipiu "common but differentiated responsibilities" no ida ne'e sei fo impaktu ladiak ba nasaun dezenvolve-an sira. Akordu ne'e mos kontra komitmentu hanesan iha Protokolu Kyoto nia okos tanba, loke dalan ba nasaun dezenvolvidu sira atu hatun sira nia emisaun konforme sira nia hakarak deit, la tuir desijaun husi COP. Akordu ne'e mos laos Akordu demokratiku ida, katak nasaun grupu kiik ida deit mak halo, laos nasaun hotu iha COP nia okos mak halo. Ida ne'e kontra prinsipiu konsensus nian ne'ebé UNFCCC uja. Akordu ne'e kontra prinsipius barak iha UNFCCC no Protokolu Kyoto nia laran tanba ne'e, asosia ba Akordu ne'e hanesan deit ho asosia kontra UNFCCC no Protokolu Kyoto ne'ebé Timor-Leste ratifika ona.

6. Mekanismu REDD+ (Reduction Emission from Forest Deforestation and Degradation), mekanismu merkadu nian ida, ne'ebé sei fo benefisiu ba nasaun dezenvolve-an sira, maibe benefisiu ne'e kiik liu kompara ho estragus ne'ebé mosu, tanba nasaun dezenvolvidu sira kontinua nafatin hasae sira nia emisaun. Asaun kuidadu ailaran, asaun ne'ebé nasaun hot-hotu tenki halo tanba ne'e ba nasaun ida-idak nia diak no la presiza nasaun dezenvolvidu selu depois sura fali hanesan sira nia redusaun ba emisaun. REDD la justu ba nasaun foin dezenvolve sira tanba REDD fo impaktu ladiak ba povu indigena barak ne'ebé hela besik ka iha ailaran, depende nia moris ba fonte iha ailaran, no iha kultura ne'ebé liga ho ailaran tuan sira. Ba Timor-Leste, programa reflorestasaun tenki hala'o duni atu proteze Timor-Leste nia rai, bee, animal fuik, no rikusoin ailaran nian ne'ebé durante tinan atus ba atus nia laran hetan estragus ba bebeik.

7. Ikus liu, ami hanoin katak antes foti desizaun ita-boot sira bele hetan tempu ruma, koaliala ho ema husi nasaun sira ne'ebé vulneravel teb-tebes, hanesan nasaun ilha kiik sira

iha pasifiku, nasaun kiak sira iha Afrika, Amerika Latina no mos nasaun sira seluk tan ne'ebé oras ne'e simu impaktu maka'as husi mudansa klimatika. Saida mak sira hakarak? Nasaun dezenvolvidu sira hatun sira nia emisaun, ka nasaun dezenvolvidu sira selu sira atu kuidadu sira nia ailaran? Se tuir prinsipiu UNFCCC no Protokolu Kyoto nian, nasaun dezenvolvidu sira tenki halo buat rua ne'e hotu tanba sira iha debe klimatiku ne'ebé sira tenki selu. Debe ba estragus ne'ebé mosu ona tanba emisaun ne'ebé sira hasai.

8. Rekomendasaun

Ami hanoin katak iha pojisaun balu ne'ebé Timor-Leste bele konsidera atu foti nudar desijaun:

- “Hein no hare”, liu-liu atu hare se nasaun dezenvolvidu sira submete duni proposta redusaun emisaun ida ne'ebé adekuaadu ka lae.
- Rezeita no la asosia ho Akordu

La'ó Hamutuk rekomenda ba Governu Timor Leste atu rezeita no la bele asosia ba Akordu Kopenhagen bazeia ba razaun sira ne'ebé mak ami temi iha leten. Maibe se karik governu iha nafatin hakarak atu asosia diak liu hein ba proposta redusaun emisaun husi nasaun dezenvolvidu sira (opsaun primeiru). Se karik sira hakarak hatun emisaun ne'ebé la adekuaadu ho sira nia responsabilidade, ida ne'e bele sai hanesan konsiderasaun antes foti desizaun ruma. Asosia ba Akordu antes hatene sira nia komitmentu hanesan deit ho asina karta ka cek mamuk ida depois mak sira priense. Presiza mos konsidera katak Akordu Copenhagen la kaer ba prinsipiu UNFCCC nian no mos Protokolu Kyoto nian.

Ne'e deit mak ami nia hanoin no rekomendasaun, ami agradese ba ita-boot sira nia konsiderasaun ba karta ne'e. Ami fiar katak ita-boot sira sei halo desizaun ne'ebé matenek kona ba asuntu ne'e.

Ho sinseridade,

Ines Martins, Juvenal Dias no Maximus Tahu,
Tim Mudansa Klimatika La'ó Hamutuk

Kopia ba:

Konsellu Ministru

Prezidente da Republika

Ministru Ekonomia no Dezenvolvimentu

Ministru Agrikultura no Peskas

Ministru Negosiu Estratejia

Ministru Saude

Sec. Estadu Meiu Ambiente

Diresaun Nasional Ambiente Internasional

Media Nasional no Internasional